

Export of Iranian Opium to Japan in Second Half of Nineteenth Century

Investigate the Causes, Contexts and Its Route

Seyyed Benyamin Keshvarz^{*}, Muhammad Amin Sa'adat Mehr^{}**

Ali Zareie^{*}**

Abstract

In the nineteenth century, the process of globalization with international trade which created by the colonial powers reached a point that directly affected the economic relations of different states. For this reason, due to the imbalance of trade, the economy could have witnessed a collapse. As a result, because the Iranian climate is suitable for poppy cultivation and the demand for this product was significant outside Iran, especially in China, large-scale opium trade began. On the other hand, Japan expanded its territory in the main body of Asia, as a result of which Japan also entered the path of Iranian trade. With that being said, several questions arise: what internal factors led to the widespread cultivation of poppies in Iran, through which centers did Iran export opium to Japan, how did Japan enter the opium trade, and why did the trade survive? The nineteenth century approach and historical method have been chosen to find the answer because international trade is one of its

* Ph.D. Student, Archaeological Department, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran, keshavarzseyedjavad@gmail.com

** Ph.D. Student, Archaeological Department, Faculty of Arts and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author), Ma.saadatmehr@gmail.com

*** Associate Professor, Archaeological Department, Faculty of Arts, University of Birjand, Birjand, Iran, azareie@birjand.ac.ir

Date received: 2022/11/24, Date of acceptance: 2023/02/22

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

common topics. It is concluded that Iran's agricultural economy, the pressure of social structure and the negative balance of Iran's trade due to the decline in silk production, encouraged the people and government of Iran to massively produce opium. The trade began in Isfahan and after passing through Yazd and Shiraz reached the southern ports, from where it went to the ports of India and then China to finally enter Taiwan under Japanese rule. Of course, this trade did not change because there was no change in

Keywords: Opium, trade route, Iran, Japan, Qajar era

صادرات تریاک ایران به ژاپن در نیمه دوم قرن نوزدهم بررسی علل، زمینه‌ها و مسیر آن

سیدبینامین کشاورز*

محمدامین سعادت مهر**، علی زارعی***

چکیده

در قرن نوزدهم میلادی روند جهانی شدن با تجارت بین المللی که دول استعمارگر به وجود آوردند به نقطه‌ای رسید که روابط اقتصادی دول مختلف را مستقیماً تحت تاثیر قرار می‌داد. به همین دلیل با عدم توازن تجارت، اقتصاد شاهد اضمحلال می شد در نتیجه به این دلیل که اقلیم ایران برای کشت خشخاش مناسب است و تقاضای این محصول در خارج از ایران به خصوص در چین قابل توجه بود، تجارت گسترده تریاک آغاز گردید. از سوی دیگر ژاپن اقدام به گسترش قلمروی خود در بدنه اصلی آسیا کرد در نتیجه ژاپن نیز در مسیر تجارت ایران قرار گرفت. با آنچه گفته شد چند پرسش مطرح می شوند: چه عوامل درونی مسبب کشت گسترده خشخاش در ایران شدند، راه صادرات تریاک ایران به سوی ژاپن از چه مراکزی می گذشت، چگونه ژاپن وارد تجارت تریاک شد و به چه دلیل تجارت مورد نظر برجای ماند. برای یافتن پاسخ رویکرد قرن نوزدهم شناسی و روش تاریخی برگزیده شده است زیرا تجارت بین الملل از موضوعات معمول آن محسوب

* دانشجوی دکتری، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران،
keshavarzseyedjavad@gmail.com

** دانشجوی دکتری، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران،
(نویسنده مسئول)، Ma.saadatmehr@gmail.com

*** دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران، azareie@birjand.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۳

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

می‌شود. نتیجه گرفته شده است که اقتصاد کشاورزی ایران، فشار ساختار اربابی و توازن منفی تجارت ایران به دلیل افول تولید ابریشم، اهالی و دولت ایران را به تولید گسترده تریاک ترغیب کرد. تجارت مورد نظر از اصفهان آغاز می‌شد و پس از گذشت از یزد و شیراز به بنادر جنوب می‌رسید که از آنجا به بنادر هند و پس از آن چین راه می‌یافت تا در پایان وارد تایوان تحت حاکمیت ژاپن شود. البته تجارت مذکور باقی ماند زیرا تغییری در وضعیت اقتصادی و تولیدی ایران ایجاد نشده بود و ژاپن نیاز به تامین تریاک جمعیت معتاد چینی خود داشت.

کلیدواژه‌ها: تریاک، مسیر تجارت، ایران، ژاپن، قاجار

۱. مقدمه

عصری که موسوم به استعمار است زمانی را شامل می‌شود که دول تجارت پیشه اروپایی به دنبال کسب محصولات و فروش اجناس خود در بازارهای سراسر دنیا شروع به مسافرت به اقصی نقاط جهان کردند. اقدامی که بعضاً با حملات خصمانه (از جمله استعمار) و فشار اقتصادی همراه بود. اوج این رابطه اقتصادی خصمانه به قرن نوزدهم میلادی باز می‌گردد. به همین دلیل قرن ۱۹ اوج فشار سیاسی و اقتصادی به جوامع مختلف دنیا، از جمله امپراتوری‌های کهن آسیایی بود. از سوی دیگر روند تجارت جهانی به رهبری دول غربی باعث نزدیک‌تر شدن هرچه بیشتر دول جهان به یکدیگر شد، روندی که به نام جهانی شدن (Globalization) شناخته می‌شود و در نتیجه آن برهم کنش بین‌کشوری نیز بازتابی جهانی یافته است. هزینه‌های فتح هندوستان برای دولت بریتانیای کبیر بسیار سنگین بود و برای جبران آن نیاز به محصولی با سود فراوان داشت که این درآمد بایستی به کشوری ثروتمند و پر جمعیت صادر می‌شد. به دنبال آن صادرات گسترده تریاک از هند به چین شروع شد و در نتیجه آن جنگ‌های تریاک روی داد. به مرور زمان تقاضای تریاک بیشتر شد و دولت بریتانیا برای تأمین آن به خرید از دول دیگر از جمله ایران و عثمانی پرداخت و کشت بسیار گسترده خشخاش در ایران آغاز شد. یکی از دلایل اصلی تقویت کشت خشخاش در ایران درهم شکسته شدن صنعت ابریشم بود. از منظر ملی، برای ایرانی که دچار مسائل اقتصادی و تجارت منفی بود صادرات محصول یا محصولاتی که خریدار جهانی داشته باشد حیاتی به حساب می‌آمد (ابوت، ۱۳۹۶: ۳۰۶-۳۱۷). در این دوره اقتصاد ایران بر پایه کشاورزی سنتی و هزینه‌های مدرنیزم و ارتش پایدار سرسام آور بود. در چنین

شرایطی فشار هزینه‌ها بر روی دولت و تمام اقشار جامعه وارد شده بود. از این روی تولید محصولی پر فروش چون تریاک، نه تنها نتیجه ترغیب دولت، بلکه خواست ملت بود. مقاله حاضر سعی در یافتن پاسخ‌های سوالات زیر دارد: چه عوامل درونی مسبب کشت گسترده خشخاش در ایران شدند، راه صادرات تریاک ایران به سوی ژاپن از چه مراکزی می‌گذشت، چگونه ژاپن وارد تجارت تریاک شد و به چه دلیل تجارت مورد نظر برجای ماند.

عصر قاجار برهه‌ای است که بنابر دلایل مختلف از منظر تحقیقاتی بدان اجحاف شده است، در حالی که مطالعه قرن نوزدهم میلادی در سرتاسر جهان امروز امری اساسی است چراکه نوزدهم بیشترین سنخیت را با تحولات زمان حال دارد و نتایج تحولات آن عصر امروز حس هم می‌شود. بنابراین چنین مطالعاتی برای اهداف سیاسی و جامعه‌شناختی کاربردی است. در ایران به دلیل دو دیدگاه، یکی شدیداً بومی و دیگری غرب‌گرایانه، اجحاف زیادی به مطالعات آسیایی صورت گرفته است و حتی تحقیقات چندی در باب دول آسیایی بزرگ مهمی چون هندوستان و ژاپن در دست نیست. موضوع برهم‌کنش فرهنگی و روابط تجاری نیز از موضوعات اساسی بشری است که از آغاز قرن جدید میلادی مطالعات مرتبط با آن ازدیاد یافته‌اند. بنابراین موضوع مقاله حاضر که تمام موارد فوق را در یک مجموعه قرار داده است و گوشه‌ای از آن را به نمایش گذاشته است از اهمیت به خصوصی برخوردار است.

۱.۱ رویکرد و روش پژوهش

زمانی که شاخه و رویکرد مطالعاتی قرن نوزدهم شناسی دربریتانیا به وجود آمد، محققین متوجه گستردگی مقوله ارتباطی و ابعاد جغرافیایی آن در این عصر شدند. به عبارت دیگر برهم‌کنش جهانی و در نتیجه روند جهانی نوگرایی مسئله اصلی محققین بود. علاوه بر تفحص شرایط و امور داخلی هر کشور و جامعه، باید به روابط کشور مورد نظر با سایر دول نیز پرداخت و روند مورد نظر را در صورت لزوم با موارد مشابه جهانی مقایسه کرد و موارد فوق اصول قرن نوزدهم شناسی هستند و اقتصادهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی را در بررسی هر موضوع در هر کشور به کل تحت تاثیر خود قرار می‌دهند از این رو هر انتخاب دولتی یا مردمی که در سطح کلان جامعه بازتاب داشته‌اند بر اساس نیازها، شرایط

بین الملل و داخلی و همینطور منطق یا انتخاب آگاهانه سنجیده می‌شوند. آنچه گفته شد در توضیحات ونسا مارتین (Martin, 2005) و رکسانه فرمانفرما (Farmanfarma, 2008) مشهود است. در این مقاله به منظور بازشناسی کیفیت امور از روش منفعت‌گرایی تاریخی، که مسائل را از منظر سود می‌سنجد، بهره می‌بریم و البته روش تاریخی، روشی معمول در مطالعات قرن نوزدهم است. در واقع هدف مطالعات قرن نوزدهم شناسی بررسی روند مدرنیسم در سرتاسر جهان برای درک شرایط مختلف جهان امروز است که برای انسان امروزی امری با ضرورت روز افزون است.

۲.۱ پیشینه پژوهش

در این خصوص تحقیقاتی در رابطه با تجارت تریاک از جمله «جایگاه تریاک در تجارت خارجی ایران در دوره قاجار» از محمد علی رنجبر (رنجبر و دهقان حسام‌پور، ۱۳۹۳)، «علل رواج اعتیاد در جامعه عصر قاجار و آثار اجتماعی آن» از سید هاشم آقاجری و دیگران (آقاجری، حسام‌پور و رحمانی، ۱۳۹۱)، «تاثیر تجاری شدن تریاک در تغییر وضعیت زمین داری و مناسبات شغلی قاجار» از مهدی دهقان حسام‌پور (دهقان حسام‌پور، و ندیم، ۱۳۹۴)، «طرح مساله‌ای پیرامون تاثیر تجارت تریاک بر روند تاریخی زوال صنعت ابریشم یزد» از وحید وحدت زاده (وحید زاده، ۱۳۸۶)، «تجاری شدن تریاک در اقتصاد ایران دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه.ق.)» از محمد علی رنجبر و مهدی دهقان پور (رنجبر و دهقان حسام‌پور، ۱۳۹۵)، «تجارت تریاک: بررسی تاریخ تجارت تریاک از دوره ناصری تا ۱۳۴۱» از سمیه کشانی و دیگران (کشانی، حسینی، عارفی میناآباد و خان‌محمدزاده، ۱۳۹۴)، «تجارت تریاک در بنادر شمالی خلیج فارس (۱۲۹۱-۱۳۴۳ ه.ق. / ۱۸۷۴-۱۹۲۴ م.)» از حبیب‌الله سعیدی‌نیا (سعیدی‌نیا، ۱۳۹۰) و «تاثیر بحران جهانی ۱۹۲۹ بر تجارت تریاک در ایران». تاریخ اسلام و ایران» از سیمین فصیحی و فریده فریزی (فصیحی، و فرزی، ۱۳۹۳) منتشر شده‌اند. لازم به ذکر است که هیچ یک از تحقیقات فوق به موضوع برهم کنش جهانی یا تجارت تریاک ایران و ژاپن نپرداخته‌اند، به خصوص که در آنها از گزارش‌هایی که ژاپنیان منتشر کرده‌اند استفاده نشده است. البته تحقیقات چندی نیز درباره رابطه دو کشور که به تحقیق حاضر مرتبط باشند انجام شده‌اند، از آن جمله «فوروکاوا و سفرنامه ایران او» (ثه‌ورا، کینجی، ۱۳۸۱) و «مناسبات ایران و ژاپن در دوره قاجار» (ثه‌ایجی، ۱۳۸۱) هستند.

۲. ترغیب در کشت خشخاش

دقیقا مشخص نیست از چه زمانی بشر یا به طور خاص ایرانیان به تأثیرات شیره خشخاش یا کوکنار پی بردند. حتی کمپفر و شاردن نیز در دوران صفویه از تولید تریاک سلطنتی نوشته‌اند (کمپفر، ۱۳۵۰: ۱۱۲؛ شاردن، ۱۳۴۵: ۲۸۷). نخستین بار تریاک به صورت گسترده در ایران طی پیمان تجاری ۱۷۹۹م. (۱۲۱۴ق)، فتحعلی‌شاه با نماینده بریتانیا، سرجان ملکم به منظور صادرات بین‌المللی به تولید رسید. (یوشیدا، ۱۳۷۲: ۵۳). تجارت تریاک در آن زمان نسبتا با ارزش بود به گونه‌ای که در سال ۱۸۲۴م/۱۲۴۰ق بار یک کشتی فقط ۳۰۰ کیلوگرم تریاک بود (فلور، ۱۳۹۹: ۴۵۸). دوره دوم تجارت تریاک ایران در عصر قاجار با رویدادی سیاسی مرتبط است. امپراتوری بریتانیا برای جبران هزینه‌های فتح هند، فروش تریاک به امپراتوری چین را آغاز کرد که نهایتاً به دو جنگ تریاک (۱۸۴۰ و ۱۸۵۶م/۱۲۵۶ و ۱۲۷۳ق) و نزدیک‌تر شدن هرچه بیشتر سلسله چینگ (Qing) به سقوط منتهی شد (مخبرالسلطنه، ۱۳۶۸: ۱۴۱-۱۴۵). پیروزی بریتانیا در این جنگ منجر به آزاد شدن فروش تریاک شد. در نتیجه تجار بریتانیا و دیگر ملل به منظور پاسخ به تقاضای بازار، به خرید تریاک از هر منبع ممکن پرداختند. با افزایش خریداران تریاک، مردم ایران برای کشت خشخاش ترغیب شدند. هرچند که ایران از زمان صفویه به ماکائو تریاک صادر می‌کرد (عیسوی، ۱۳۶۲: ۳۶۹).

در عصر ساسانی ایرانیان به تولید ابریشم پرداختند (اشراقی، ۱۳۷۶: ج ۱: ۱۳) و تولید این محصول تا عهد اسلامی نیز در شهرهای ایران از جمله تبریز باقی ماند (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۴۰۸). از زمان تیموری ابریشم به کالایی صادراتی برای اروپا تبدیل شده بود که در عهد صفوی، دستکم از منظر اهمیت برای دولت به اوج خود رسید و میدانیم در زمان شاه عباس دوم هر سال ۲۲۰۰۰ عدل ابریشم تولید می‌شد (اشراقی، ۱۳۷۶: ۶-۱۹). اما با شروع دوران آشوب داخلی و خارجی پس از سقوط اصفهان به دست هوتکیان، منطقا همراه با فروپاشی اقتصاد، صنعت ابریشم بافی نیز سقوط کرد. در عصر قاجار، محمدشاه برای ترویج نوغانداری و صنعت ابریشم، مردم را به کاشت درخت توت تشویق کرد (فوروکاوا، ۱۳۹۲: ۴۶). در اواخر دهه ۱۸۵۰م/۱۲۶۰ق و دهه ۱۸۶۰م/۱۲۷۰ق تولید ابریشم ایران دچار بیماری شد. در آن زمان دولت برای از سرگیری تولید ابریشم به وارد کردن تخم ابریشم ژاپنی از پاریس در ۱۲۸۳ق/۱۸۶۶م انجام شد (چگینی، ۱۳۹۶: ۱۳۸ و فوروکاوا، ۱۳۹۲: ۱۳۵). همان‌طور که در جدول ۳ مشخص شده است، نقش ابریشم در صادرات ایران بسیار

با اهمیت و پر رنگ بوده است. البته تولید ابریشم بیشتر در شمال کشور و به طور ویژه در گیلان حفظ شد (همان: ۱۳۳) تا آنکه در سال ۱۸۶۶م/۱۲۸۳ق تولید ابریشم گیلان نیز نزول کرد و به یک ششم اوج خود رسید (ابوت، ۱۳۹۶: ۳۱۲-۳۱۳). در نتیجه تجارت روند منفی پیدا کرد و کشت خشخاش تشویق و گسترش پیدا کرد، به خصوص آن که امپراتوری بریتانیا خریدار تریاک ایران شد. البته در ارتباط با نوغانداری تلاش های ایران تاحدودی موفقیت آمیز بود زیرا در سال ۱۸۹۹م. (۱۳۱۷ق.) ارزش ابریشم حاصل شده در گیلان چهار میلیون پوند بود (ماساجی، ۱۳۹۰: ۱۳۴).

منطقه کازرون نمونه مشهوری برای تولید و تجارت تریاک در سطح غیر مرکزی است که به خوبی می تواند گویای شرایط نقاط دیگر ایران باشد که بنابر داده های موجود هزینه های زراعی و مالیاتی بالا را بدون سود قابل توجه نشان می دهد (فوروکاوا، ۱۳۸۲: ۹۵-۹۸) که تاحدودی می تواند شرایط بدون انعطاف و فرصتی که تریاک به همراه می آورد را نشان دهد. به علاوه وقایع طبیعی چون خشکسالی سال های ۱۸۷۰-۱۸۷۱م/۱۲۸۷-۱۲۸۸ق از عوامل ترغیب کننده اساسی بودند (اعتمادالسلطنه و افشار، ۱۳۷۴: ج ۲: ۷۱۳). باید در نظر داشت کل مملکت فارس در کنار ولایت اصفهان از مراکز اصلی صادرات تریاک به هندوستان بود (رنجبر و دهقان حسام پور، ۱۳۹۳: ۵ و وره رام، ۱۳۶۶: ۱۵۴).

با ورود تجار بریتانیایی، زارعان برای رهایی از فشار اقتصادی به کشت خشخاش روی آوردند. در واقع به دلیل سودی که تجارت تریاک داشت، مالک برای ترغیب کشت خشخاش هزینه های مختلف از جمله بذر را می داد و به هر کس که در روند تولید تریاک نقش داشت روزی یک قران می داد. علاوه بر این محصول به طور مساوی بین مالک و زارع تقسیم می شد (فوروکاوا، ۱۳۸۲: ۱۰۱). به عبارت دیگر چه از دید زارع و چه مالک، سایر محصولات دیگر صرف اقتصادی نداشتند. تجار نیز قبول داشتند که نازل بودن قیمت غله و حبوبات باعث ترویج کشت تریاک شد (په ناگا، ۱۳۹۲: ۱۹۶). لازم به ذکر است در دهی که تجربه کشت تریاک کم بود یک سوم محصول را به کشتکار می دادند و دو سوم دیگر را مالک و زارعان محلی دریافت می کردند (همان).

بهتر است پیش از ورود به مسئله تجارت تریاک، شروط مربوط به تولید تریاک چون شیوه بهره وری، میزان بازدهی و هزینه ها را طرح کنیم. به طور کلی در هر ۷۴۰۴ مترمربع زمین ۳/۵ "من شاه" تریاک به دست می آمد و برای تولید هر صندوق تریاک ۱۷ من شاه

تریاک خام لازم بود. هزینه کشت و برداشت این مقدار شیره خشخاش از بذر پاشیدن تا گرفتن تریاک به غیر از اجاره زمین در ۱۸۹۹م. (۱۳۱۷ق) ۴۰ الی ۵۰ تومان بود. اما مهم است بدانیم در همان سال، سود از کشت گندم ۴ تومان بود حال آن‌که در همین مقدار زمین، تریاک ۱۲ تومان سود به دست می‌داد (همان: ۱۸۵-۱۸۶). نماینده شرکت زیگلر نیز در ۱۸۹۹م/ ۱۳۱۷ق گزارش داده بود که در هر ۱۰ کیلومتر مربع یک هشتم من بذر کشت می‌شد و از آن نیم تا یک من تریاک دریافت می‌شد. هزینه کشت در این مساحت ۵ تومان برآورد شده بود. تاجر نمازی ۱۸۹۹م/ ۱۳۱۷ق. نوشته بود هزینه گرفتن تریاک از گرز خشخاش ۱/۴۱ تومان در هر من بود. مقدار تولید تریاک در هر پیمان یک تا سه من بود اما برداشت سه من به ندرت انجام می‌شد. هزینه بذر افشانی هر آکر زمین ۵ تومان بود. شیره خشخاش شش ماه پس از تخم افشاندن گرفته می‌شد. باران زمستانی و بهاری بهترین شرایط به حساب می‌آمدند. پس از آن‌که شیره تریاک به اندازه معین تهیه می‌شد آن را در مخزن تریاک خوب می‌آمیختند. سپس تریاک را روی تخته چوبی گذاشته و با میله آهنی - مالیده و در آفتاب می‌گذاشتند تا رطوبتش گرفته شود. بعد از آن شیره را خوب مالیده و تریاک آماده شده را به شکل لوله در می‌آوردند. تریاک را در کاغذ پیچیده و بر روی آن نخ می‌بستند (همان: ۱۹۳-۱۹۷). روش مشابهی را ژان دیولافوا نیز شرح داده است اما وی بر جدایی و کیفیت بالاتر نوع مصرفی معتادان و نوع پزشکی تاکید کرده است (دیولافوا، ۱۳۹۳: ۱۹۸).

آنچه گفته شد حاکی از سود سرشار تریاک و دلایل موجه برای کشت خشخاش دارد. در سود مورد نظر شهرهای فسا، داراب، اصطهبانات، کازرون، آباده، بوانات، نیریز و جهرم نیز شریک بودند. درست است که تریاک بسیاری در یزد به عمل می‌آمد ولی تجار آن‌جا از فارس، اصفهان و خراسان تریاک وارد می‌کردند که در یزد تصفیه و صادر می‌شد (یه‌ناگا، ۱۳۹۲: ۱۹۳). در واقع به شکلی پراکنده، تولیدات در سرتاسر مناطق فارس به انجام می‌رسیدند (حاج میرزا حسن فسایی، ۱۳۶۷: ۸۷۴) یعنی وقتی سخن از شهری چون شیراز به میان می‌آید منظور کل مملکت یا ولایت فارس است. البته تریاک زیادی نیز از دیگر نقاط مانند کرمانشاه به اصفهان منتقل می‌شد (همان، ۱۳۶۷: ۸۷۴). بنابراین مراکز اصلی تولید تریاک، اصفهان، شیراز و یزد بودند. فوروکاوا و دیولافوا گزارش کرده‌اند که زمین‌های حومه شیراز و اصفهان به وسعت زیر کشت خشخاش بوده و تجار ایرانی و اروپایی در خانه یا به‌طور کلی ملک شهری به تریاک‌مالی مشغول بودند (فوروکاوا، ۱۳۸۲: ۱۳۶ و

دیولافوا، ۱۳۹۳: ۱۹۸-۱۹۹). یوشیدا نیز تأکید کرده که محصول عمده اصفهان تریاک بوده است (یوشیدا، ۱۳۷۲: ۱۳۸). گسترش تریاک در مناطق فوق، چنانکه در بخش بعدی بیشتر پرداخته شده، تا حدود زیادی به ارتباط شهرهای مذکور با مسیرهای ارتباطی و نقش تجاری کهن آنان باز می‌گشت.

۳. تجارت تریاک ایران

علی‌رغم عدم توانایی ایران برای رقابت در بازار تریاک، به دلیل افزایش صادرات این محصول به بنادر هند به خصوص بمبئی، دولت دهلی در ۱۸۴۳م/۱۲۶۰ق فرمان ممنوعیت واردات تریاک ایران را صادر کرد (فلور، ۱۳۹۹: ۴۵۹). بنابراین عملاً تریاک از ۱۸۵۳م/۱۲۷۰ق، یعنی از زمان شروع موج جدید نزول تولید ابریشم، به صدور انبوه رسید (دالمانی، ۱۳۳۵: ۹۳) و مقصد بیشتر آن هندوستان بود (فلور، ۱۳۹۹: ۴۶۰). اما لازم به ذکر است که حتی تا ۱۸۵۷م/۱۲۷۴ق صادرات مورد نظر بسیار ناچیز بود (فوران، ۱۳۷۱: ۳۹) و این تحت نظارت ناظر ارشد فرمانداری هندوستان به انجام می‌رسید (فلور، ۱۳۹۹: ۴۵۹). در ۱۸۶۱م/۱۲۷۸ق با ورود یزد به تجارت خارجی تریاک (سیف، ۱۳۷۳: ۲۲۳) هزار جعبه صادر شد (عیسوی، ۱۳۶۲: ۳۶۷). به طور کلی می‌توان گفت اصفهان از ۱۸۵۳م/۱۲۷۰ق، یزد ۱۸۶۱م/۱۲۷۸ق، شیراز و خراسان ۱۸۷۱م/۱۲۸۸ق و کرمانشاه در ۱۸۷۵م/۱۲۹۲ق به تجارت صادراتی تریاک وارد شدند (سیف، ۱۳۷۳: ۲۲۳). همین رشد سریع تجارت مذکور بود که باعث شد سال ۱۸۶۹م/۱۲۸۶ق آمارهای شگفت‌انگیز گزارش داده شوند (همان: ۲۲۵). چنانکه گفته شده صادرات به هندوستان دو برابر شده بود (فلور، ۱۳۹۹: ۴۶۱). طبق گزارش فوروکاوا که خود از وزیرمختار بریتانیا دریافت داشت متوسط درآمد ایران از سال ۱۸۷۲م/۱۲۸۹ق تا ۱۸۷۵م/۱۲۹۲ق، ۴.۷۵۰.۰۰۰ تومان یا ۹.۵۰۰.۰۰۰ ین برآورد شد که در سال ۱۸۷۵م/۱۲۹۲ق شامل ۵۵۰.۸۴۰ تومان درآمد از کالاها به‌طور مستقیم بود که حدوداً ۱۱/۲ درصد کل درآمد سال (به مبلغ کل ۴.۹۱۲.۵۰۰ تومان) را شامل می‌شد (فوروکاوا، ۱۳۸۲: ۹۴) و این به معنای افزایش درآمد نقدی در دنیای جدید بود، دنیایی با اهمیت روز افزون تجارت. فوروکاوا در ادامه میزان صادرات و واردات را از سه بندر اصلی جنوب ایران که بیشترین روابط تجاری کشور، به خصوص با هندوستان را دارا بودند در سال ۱۸۷۸م/۱۲۹۵ق ارائه کرد که در جدول زیر به نمایش درآمده است:

صادرات تریاک ایران به ژاپن ... (سیدبنیامین کشاورز و دیگران) ۲۳۱

جدول ۱. ارزش تجارت بنادر جنوب ایران به بین سال ۱۸۷۸م (۱۲۹۵ق). (فوروکاوا، ۱۳۳: ۱۳۸۲).

بنادر	صادرات به بین	واردات به بین
بوشهر	۶.۴۵۸.۴۱۱	۳.۴۷۵.۹۳۲
لنگه	۳.۱۰۷.۴۴۲/۶	۳.۸۸۴.۸۶۰/۲
بندرعباس	۶۵۷.۷۴۶/۲	۶۲۲.۶۱۸/۴
جمع	۱۰.۲۲۳.۵۷۹/۸	۷.۹۸۳.۴۱۰/۶

ناگفته نماند که در واقع میزان صادرات ۲.۲۴۰.۱۶۹/۲ بین بود و این عدد با درآمد سالیانه جمع شده است و کل ارزش صادرات نمی‌باشد. در دوره ناصری، ایران بیشتر صادرکننده محصولات خام بود. مواد اولیه و زراعی تنها محصولات صادراتی ایران به شرکای تجاری خود خصوصاً بریتانیا، روسیه و عثمانی بود که دلیل آن مبنای اقتصاد کشور بر کشاورزی بود (جدول ۲ را ببینید) کما این که نیاز به استفاده از ابزار آلات صنعتی در داخل کشور احساس نمی‌شد. از این رو به واردات مواد مصرفی دست زدند. موادی که پیش‌تر در ایران تولید و مازادش صادر می‌گشت (توحیدلو، ۱۳۹۴: ۱۱۷). در این جا جدول صادرات و واردات عمده در سال ۱۸۸۰م/۱۲۹۷ق به درصد ارائه می‌شود که شرایط گفته شده را عیان می‌سازد:

جدول ۲. اقلام مهم صادرات و واردات در سال ۱۸۸۰م (۱۲۹۷ق). (عیسوی، ۱۳۶۹: ۲۰۰).

درصد صادرات	درصد واردات	اقلام
۷	۴۸	پنبه و تولیدات آن
۱۹	۱۵	ابریشم و تولیدات آن
۰	۲	چای
۲۲	۸	خوراک (بیشتر حبوبات)
۰	۱	نفت
۵	۰	تنباکو
۴	۰	فرش
۰	۲	اجناس فلزی

درصد صادرات	درصد واردات	اقلام
۲۶	۰	تریاک
۱۷	۲۴	دیگر

بازار هدف این تجارت بیشتر امپراتوری بریتانیا بود، البته صادرات بیشتر به هندوستان بود که مستعمره محسوب می شد و نه جزایر بریتانیا. گفتنی است که آن چنان کیفیت تریاک صادراتی ایران بالا بود که به مرور در بازارها، به خصوص بازار تایوان جایگزین تریاک انبوه هندی شد (فلور، ۱۳۹۹: ۴۷۸). طبق اطلاعات فوروکاوا به سال ۱۸۷۸م/۱۲۹۵ق، ۱۴/۵ درصد کل صادرات به این قلمرو شامل تریاک می شد (فوروکاوا، ۱۳۸۲: ۹۴). یعنی طی دو سال ۱۱/۵ درصد رشد داشت. البته در آمار لرد کرزن در ۱۸۷۷م/۱۲۹۴ق تولید تریاک ۲۵۷ تن (کرزن، ۱۳۶۲: ۵۹۵) و در سال ۱۸۸۵م/۱۳۰۲ق ۱۴۴۰ تن بوده است (جمالزاده، ۱۳۶۲: ۳۰). بر این مبنا طی هشت سال، تولید تریاک ایران رشدی ۵۶۰ درصدی داشت.

طبق جدول ۱ با فاصله بسیاری، بیشترین تبادلات در شهر بندری بوشهر انجام می شد که فوروکاوا عمده اقلام صادراتی را بر شمرده است. بر اساس گفته های پیشین وی مشخص است که ارقام این کالاها سیر نزولی دارند بنابراین بیشترین کالای صادراتی از بزرگترین بندر کشور تریاک بود (همان: ۱۹۲). یوشیدا ماساهارو از اقلام موجود در بندر و بازار بوشهر نام می برد که بسیاری از اصفهان آورده شده بودند اما بیش از هر چیز آنچه بازرگانان اروپایی را به این شهر می کشاند تریاک بود (یوشیدا، ۱۳۷۲: ۴۹). در جدول زیر میزان و ارزش صادرات تریاک از بوشهر و بندرعباس بین سال های ۱۸۷۱م/۱۲۸۸ق تا ۱۸۹۰م/۱۳۰۷ق قابل رؤیت است:

جدول ۳. صادرات تریاک ۱۸۷۱م/۱۲۸۸ق تا ۱۸۹۰م/۱۳۰۷ق (به ناگا، ۱۳۹۲: ۱۸۴).

تاریخ میلادی	تاریخ قمری	تعداد صندوق	ارزش به یین
۱۸۷۱-۱۸۷۲	۱۲۸۸-۱۲۸۹	۸۷۰	۳۲۷.۱۲۰
۱۸۷۶-۱۸۷۷	۱۲۹۳-۱۲۹۴	۲۵۷۹	۱.۰۸۷.۱۱۰
۱۸۸۰-۱۸۸۱	۱۲۹۷-۱۲۹۸	۷۷۰۰	۳.۹۸۰.۹۰۰
۱۸۸۹-۱۸۹۰	۱۳۰۶-۱۳۰۷	۵۱۹۰	۲.۳۲۶.۵۰۰

صادرات تریاک ایران به ژاپن ... (سیدبنیامین کشاورز و دیگران) ۲۳۳

بر اساس جدول بالا به نظر می‌رسد که میزان صادرات تریاک در سال ۱۸۷۸م/۱۲۹۵ق حداقل دو میلیون ین بوده است. لازم به ذکر است که در سال‌های ۱۸۸۰-۱۸۸۲م/۱۲۹۷-۱۲۹۹ق به طور متوسط ۳۹۷ تن تریاک صادر شد بود (سیف، ۱۳۷۳: ۲۲۵)، در واقع هر صندوق ۵۱/۵ کیلوگرم بود درحالی که لرد کرزن هر صندوق را صد کیلوگرم در نظر گرفته بود (کرزن، ۱۳۶۲: ۵۹۶). در هر صورت به‌طور کلی رشد صادرات این کالا محسوس است. البته میزان تولید سالانه پیش بینی ناپذیر بود. این بدان معناست که درآمد دولت بر اساس عوارض تریاک که در پایین آمده متفاوت بود:

جدول ۴. عوارض بر تریاک ایران در ۱۸۹۹ م. (۱۳۱۷ق). (به‌ناگذا، ۱۳۹۲: ۱۹۵).

شهر	عوارض بر حسب صندوق
اصفهان	۱/۲۲۵۰ تومان
شیراز	۱/۱۱۲۵ تومان
بوشهر	۳/۶ تومان
در بندرعباس از هر تاجر ایرانی ۳/۵ درصد و از هر تاجر خارجی ۵ درصد گمرک گرفته می‌شد.	

با پرداختن به روایت ساسون یهودی به خوبی می‌توان میزان اهمیت و گستردگی تجارت تریاک ایران را درک کرد. در این روایت آمده است که: با دشمنی حاکم بغداد نسبت به اهالی یهودی آن شهر، ساسون نیز مانند بسیاری دیگر گریخت و به بوشهر رفت. لازم به گفتن است که در آن زمان بوشهر درگیر جنگ با انگلیس بود (۱۸۳۸ م/ ۱۲۵۴ق). به‌خاطر جنگ، شرایط سختی برای مزرعه داران خشخاش و تاجر تریاک پیش آمده بود، آن‌چنان که شاید به‌طور کامل تجارت تریاک قطع می‌شد. این شرایط باعث رکود شدید نه تنها تجارت جنوب بلکه بیشتر سرزمین‌های ایران نیز شده بود. ساسون محصول سال آینده را پیش خرید کرد و به بسیاری از دست اندرکاران وام داد. تنها یک سال بعد با پایان جنگ، تبادلات تریاک افزایش یافت و باعث رشد صادرات از بندر بوشهر شد. با بالا رفتن قیمت تریاک، ساسون به ناگاه ثروتمند شد. ساسون مرکز تجاری خود را در بمبئی برپا ساخت و کار مشابهی هنگام وقوع جنگ تریاک انجام داد (همان: ۵۰-۵۱ و اوکازاکی، ۱۳۶۵: ۳۶). بدین صورت او و فرزندانش به یکی از بزرگترین تاجر تریاک تبدیل شدند. نتیجه این دو جنگ، شکل‌گیری خط تجاری تریاک و دیگر کالاها از بوشهر تا چین (در اصل هنگ کنگ و به گفته عیسوی تا حدودی ماکائو) عیسوی، ۱۳۶۲: ۳۶۹). بود.

بنابر گزارش لرد هنریش بروگش در حدود بیست سال بعد از ساسون، بوشهر تنها بندر ایران بود که در آن تجارت خارجی صورت می‌گرفت، با وجودی که پیش بینی کرده بود به دلیل نا امنی راه شیراز به بوشهر، اهمیت آن بندر کمتر شود. گفتنی است که خطوط کشتیرانی خلیج فارس، عربستان و هندوستان تماماً در انحصار امپراتوری بریتانیا و کمپانی هند شرقی بود. زمانی که بروگش در اکتبر ۱۸۶۰ م/آبان ۱۲۷۷ق از بوشهر دیدن کرد ۲۰ کشتی کوچک ساحلی، ۵ کشتی بزرگ تجاری اروپایی و یک ناو انگلیسی در آن جا لنگر انداخته بودند (بروگش، ۱۳۶۷، ج ۲: ۵۱۷). برای تکمیل گزارش بروگش باید گفت در همین سال صادرات تریاک ایران ۴۷ تن در سال بود (توحیدلو، ۱۳۹۴: ۱۱۷).

آنچه روایت ساسون به ما نشان می‌دهد اهمیت شرکت‌های تجاری بزرگ، موفق و پایدار برای گسترده کردن مرزهای اقتصادی کشورها و در این جا ایران بود. امری که با نهادها و سازمان‌های مختلف اقتصادی ممکن می‌شد. این مهم به‌طور کلی در یک جامعه فاقد قانون مشخص (به معنای مدرن آن) دشوار است. دولت ایران عصر ناصری قدم‌های بسیار مهمی در این راستا برداشت که تأسیس وزارت تجارت به سال ۱۸۷۲ م/۱۲۸۹ق یکی از همین اقدامات بود. هرچند به تعبیری هدف دولت از آن، تحقیق در باب شکایات تجار و اداره دادگاه اصناف بود و احتمالاً دلیل عمر کوتاهش همین مورد است (همان: ۱۳۲). قدم مهم بعدی نیز تأسیس بانک در سال ۱۸۸۹ م/۱۳۰۷ق بود (ارگانی که مبادلات بین‌المللی را تسهیل می‌کرد). با توجه به محدود بودن این تمهیدات دولتی، کمپانی‌ها و تجارتخانه‌ها به‌خصوص نمونه‌های داخلی اهمیت روز افزونی در کشور پیدا کردند. در جدول زیر شرکت‌های مرتبط با تجارت جنوب در زمینه‌های مختلف و تجارت تنباکو و تریاک ایران آورده شده‌اند:

جدول ۵. شرکت‌های مرتبط با تجارت جنوب در زمینه‌های مختلف و تجارت تنباکو و تریاک ایران. (توحیدلو، ۱۳۹۴: ۱۴۵-۱۴۹).

نام شرکت	تاریخ تاسیس	موسس	مرکز	موضوع
کمپانی ناصری	۱۳۰۸/۱۸۹۰	معین‌التجار بوشهری	کارون	اسکله، کاروانسرا، مغازه، راه شوسه و تراموا در حوزه کارون که سهامش به لینیج منتقل شد

صادرات تریاک ایران به ژاپن ... (سیدبنیامین کشاورز و دیگران) ۲۳۵

خرید، تولید و صادرات تریاک به انگلستان و هنگ کنگ	اصفهان	آقا محمد مهدی ارباب اصفهانی	۱۲۷۸/۱۸۶۱	تریاک اصفهان
صدور تنباکو به عثمانی	تهران	مشهدی کاظم امینه	۱۲۹۹/۱۸۸۲	امینه
احتمالاً تمام کالا های موجود در بوشهر	بوشهر	آقا محمد خان شفیع	۱۳۰۲/۱۸۸۵	کمپانی تجاری ایران
رقابت با رژی فرانسه	اصفهان	حاج محمد حسن امین الضرب، ملک التجار اصفهان، پشتیبانی امین الدوله و ظل السلطان	۱۳۱۲/۱۸۹۴	انجمن شرکت عمومی تجاری ترویج متاع و زراعت تنباکو و توتون ممالک ایران
صرافی و تجارت خارجی	شیراز	حاج عبدالرحیم شیرازی، آقا شیخ ابوالقاسم، حاج محمد صالح، حاج عباس آقا ترک	۱۳۱۴/۱۸۹۶	کمپانی فارس
تجارت داخلی و خارجی، امور صرافی	اصفهان	حاج سید علی صاحب قزوینی، حاجی میرزا ابوالقاسم صاحب قزوینی، حاجی میرزا محمد حسن دهلشتی	۱۳۱۶/۱۸۹۸	کمپانی محمودیه
تجارت و صرافی	اصفهان	حاج محمد حسن کازرونی	۱۳۱۶/۱۸۹۸	کمپانی مسعودیه

قطعاً نمی‌توان گفت منظور از تجارت خارجی ارتباط مستقیم با بریتانیا یا چین بوده است، اما گفته‌ها و جدول فوق میزان اهمیت بوشهر در تجارت امپراتوری بریتانیا و بیشتر فرمانداری هندوستان که ارتباط تنگاتنگی اگر نه غالب با تجارت تریاک داشت را نشان می‌دهد (حتی مدت‌ها پیش از دوره ناصرالدین شاه). اگر به اقتصاد کشور که پیش‌تر در بخش ترغیب و کشت خشخاش گفته شد دقت کنیم افزون بودن صادرات و واردات الزامی جلوه می‌کند نکته‌ای که در جداول ۳ و ۴ به خوبی دیده می‌شود.

به‌طور حتم این نسبت صادرات باید به دلیل رشد هزینه‌های قرن نوزدهم، چه برای پروژه‌های مدرن سازی اداری، نظامی یا تکنولوژیک و چه برای جریان خروج نقره و در کل تورم، افزایش پیدا می‌کرد یا دستکم یکسان باقی می‌ماند و این امری بسیار دشوار برای کشوری غیر صنعتی، بدون درآمد نفتی با کشاورزی رشد نیافته، بود. بنابر آنچه در متن گفته شد که شامل مدارک و گزارشات است، راه نجات کشور صدور تریاک به عنوان

محصولی جایگزین بود. کالایی که هم دولت و هم عوام به تولید آن رغبت داشتند. رغبتی که صادرات جهانی تریاک به امپراتوری چین مسبب آن بود. نقطه اساسی اهمیت تریاک برای اقتصاد کشور با افزایش صادرات آن تا سال ۱۸۸۰م/۱۲۹۸ق یعنی تاریخ ورود هیئت ژاپنی به ۴۰۰ تن در سال نمایان می‌شود (توحیدلو، ۱۳۹۴: ۱۱۷). انتخابی که جدا از تکرار قحطی ضربه اقتصادی بزرگی نه بخاطر بریتانیا یا روسیه بلکه عملکرد بیشتر سیاسی امپراتوری ژاپن خورد.

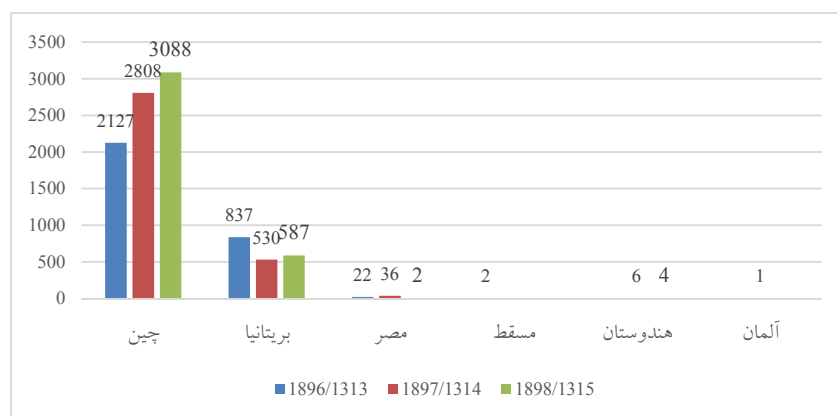
۴. تجارت تریاک با ژاپن

زمانی که ژاپن به مدرنیسم گرایش نشان داد روابط امپراتوری با کره تیره شد. توهین دولت کره به ژاپن و ژاپنیان در سال ۱۸۷۳م/۱۲۹۰ق (کین، ۱۳۹۷: ۱۰۵-۱۰۶) و حمله نظامیون کره به کشتی‌های گشتی ژاپن در دو سال بعد (همان: ۱۱۷-۱۱۸) شرایط سیاسی بین دو کشور را بسیار بغرنج و خصمانه کرد. به‌طور هم‌زمان بومیان تایوان با قتل ۵۴ نفر کشتی شکسته ریوکیویی (Ryokyo) با دولت ژاپن درگیر شدند (همان: ۹۹). پس از آن دو خیزش سنت گرایان کره‌ای علیه ژاپن انجام شد که باعث شدند روابط ژاپن و چین وارد مرحله نظامی شود (همان: ۱۷۵-۱۸۵). سرانجام به تاریخ ۲۵ ژوئیه ۱۸۹۴م/۱ رمضان ۱۳۱۱ق ناوگان ژاپن جنگ با چین را آغاز کرد که کمتر از یک سال بعد، در ۱۷ آوریل ۱۸۹۵م/۲ رجب ۱۳۱۲ق با پیروزی قاطعانه ژاپن به پایان رسید. بر طبق معاهده شبه جزیره لیائودونگ (Liaodong)، جزایر پنگو (Penghu) جزیره تایوان و غرامت ۷.۶ میلیون کیلو نقره از سوی چین به امپراتوری ژاپن داده می‌شد و همچنین کره در حوزه نفوذ ژاپن قرار می‌گرفت. البته لیائودونگ با فشار سه کشور روسیه، فرانسه و آلمان به چین بازگردانده شد، رویدادی که نتیجه آن جنگ روسیه و ژاپن ۱۹۰۴-۱۹۰۵م/۱۳۲۲-۱۳۲۳ق بود (همان: ۲۲۵-۲۴۴).

تصرف تایوان به معنای انتقال بخشی از جامعه و اقتصاد چین به ژاپن بود. چنانکه فوکوشیما گزارش کرده است، در خود ژاپن مواد مخدر به خصوص تریاک ممنوع بود اما تایوان به عنوان جزیری از چین دارای جمعیت معتاد بزرگی بود که نمی‌شد به‌طور کامل و ناگهانی تریاک آنان را قطع نمود. پس نخست به کاهش میزان واردات این ماده دست زدند. تا پیش از تصرف تایوان از فارس و بوشهر در هر سال ۴۰۰۰ تا ۸۰۰۰ بار محموله تریاک صادر می‌شد که بهای هر صندوق ۱۰۰۰ ین بود. اکثر این تریاک به مقصد فرمز ارسال

صادرات تریاک ایران به ژاپن ... (سیدبنیامین کشاورز و دیگران) ۲۳۷

می‌شد. با تغییر شرایط سیاسی و قانونی در جزیره فرمز قیمت هر صندوق به آرامی از ۸۰۰ به ۶۰۰ و در نهایت در سال ۱۸۹۶م/۱۳۱۳ق به ۵۰۰ ین رسید (فوکوشیما، ۱۳۹۲: ۸۴). با آنچه گفته شد، نمودار زیر که ادامه صادرات تریاک بوشهر بر حسب صندوق را نمایش می‌دهد ارتباط تریاک ایران با چین و در نتیجه تایوان مشخص تر می‌گردد:

نمودار ۱. صادرات تریاک بوشهر در ۱۸۹۸-۱۸۹۶م/۱۲۷۶-۱۲۷۴ش بر حسب تعداد صندوق (به- ناگا، ۱۳۹۲: ۱۸۵).

تیمسار فوکوشیما یاسوماسا (Fukushima Yasumasa) گزارش داده بود که وضعیت جدید قیمت تریاک باعث شده بود هفده تاجر در برابر محل اقامت وی گرد آمده و از دولت ژاپن شکایت کنند. به ایشان پیشنهاد ارسال نامه را داد ولی خود فوکوشیما نوشت:

نمی‌دانم که این بازرگانان نادان و احمق چه خواهند نوشت اما لازم نیست که زیر خواست آنها بروم... تریاک در واقع ماده‌ای سمی است. دولت ژاپن استعمال آن را سخت ممنوع کرده است. تایوان اکنون جزء خاک ژاپن شده و طبیعی است که دولت ژاپن در آنجا این منع را اجرا کند. اعلام کرده‌ایم که تا چند سال دیگر مصرف تریاک در سرتاسر جزیره تایوان از میان خواهد رفت (همان: ۸۴-۸۵).

ولی تریاک در فرمز از میان نرفت. مسئله تایوان باعث ارسال دو مأمور تحقیقاتی از طرف ژاپن به ایران شد. نخستین آنها یه‌ناگا تویوکیچی بود (Yenaga Toyokichi). او ۲۱ می ۱۸۹۹م/۱۰ محرم ۱۳۱۷ سفر خود را به فرمان گوتو شیمپی (Goto Shimpei)، فرماندار تایوان آغاز نمود و در تاریخ ۱ مارس ۱۹۰۰م/۲۸ شوال ۱۳۱۷ به تایپه (Taipei) بازگشت. او

حمایت وزارت خارجه را به کمک تیمسار فوکوشیما یاسوماسا دریافت داشت (یوناگا، ۱۳۹۲: ۳۹-۴۲). در سفرنامه‌ای که وی برای روزنامه کوکومین (Kokumin) فرستاد حرفی از تجارت تریاک زده نشده است. این مهم باتوجه به گستردگی و اهمیت کالای فوق نشان بر تلاش جهت مخفی نگاه داشتن مأموریت داشت. گزارش محرمانه (امروز غیرمحرمانه) تویوکیچی در آوریل ۳۳ میجی/۱۹۰۰م/۱۳۱۷ق به فرماندار جدید تایوان کوداما گنتارو (Kodama Gentaro) تقدیم شد که موضوع متن زیر، جهت بررسی در مقاله حاضر است. بجز بنادر بوشهر و بندرعباس میزان اندکی تریاک از طریق محمره به اروپا صادر می‌شد. البته باید گفت علاوه بر راه دریایی، میزان اندکی نیز از راه شیراز به سامسون سپس ترابوزان و از آن‌جا به قسطنطنیه می‌رسید که بندری به سوی اروپا و آمریکا بود. در کل می‌توان گفت صادرات سالانه تریاک ایران بین ۴۰۰۰ و ۵۰۰۰ صندوق بود. از آن‌جایی که دولت چین وارد کردن تریاک را منع کرده بود و ورود تریاک از هندوستان به این کشور دشوار شده بود، چین به طور تدریجی کشت تریاک را درون مرزهای خود تشویق کرد تا جلوی ورود تریاک هند را بگیرد (همان: ۱۸۵-۱۸۶). علی‌رغم تمام تمهیدات از جمله تأسیس اداره تریاک، این امر درآمد دولت فرمانداری هندوستان را در سال ۱۸۹۹م/۱۳۱۷ق را به نصف سال ۱۸۸۹م/۱۳۰۷ق رساند (همان: ۱۸۸). بنابر آنچه تا به حال در مقاله گفته شد می‌توان نقشه زیر را برای مسیر صادرات تریاک از ایران به فرمانداری ژاپنی تایوان ارائه داد:

نقشه ۱. مسیر صادرات تریاک ایران به فرمانداری تایوان تا پایان قرن نوزدهم میلادی (قرن سیزدهم ق.). منبع نقشه قرن نوزدهم آسیا: (اووری، ۱۳۹۱: ۱۰).

طبق نقشه بالا تریاک اصفهان از طریق مراکز اصلی تولیدی و تجاری یا به یزد می‌رفت تا عملیات بیشتری بر آن انجام شود و یا مستقیم به شیراز صادر می‌شد. محصول آماده شده در یزد به بندرعباس و شیراز فرستاده می‌شد. شیراز نیز محصول خود را به بندر لنگه و بندر بوشهر، مرکز صادرات ایران، ارسال می‌کرد. بیشتر محصول تریاک صادراتی به بوشهر وارد می‌شد و از آن‌جا در مسیری که با بندر لنگه و بندرعباس یکسان بود به بمبئی یعنی بندر مرکزی هندوستان صادر می‌شد. سپس از آن‌جا از طریق تنگه مالایا به هنگ کنگ که آن شهر نیز مستعمره بریتانیا بود حمل می‌شد و سپس به مقصد نهایی یعنی تایپه می‌رسید. مسئول بیشتر حمل تریاک ایران از بوشهر تا هنگ کنگ شرکت ساسون در بمبئی بود. در گزارش به‌ناگا هزینه هنگفت فرمانداری تایوان برای وارد کردن تریاک غیرمنطقی دانسته شده و او پیشنهاد کرده کشتکاران هندی و ایرانی به تایوان آورده شوند (به‌ناگا، ۱۳۹۲: ۱۸۹). او گزارش می‌کند قیمت عادی هر صندوق تریاک معادل ۶۰۰ ین بود اما دولت تایوان آن را ۹۰۰ ین خریداری می‌کرد که بنابر برآورد سالیانه حدود ۱.۲۰۰.۰۰۰ ین هزینه به‌بار می‌آورد (همان). به عبارتی ارقامی که فوکوشیما ارائه کرده بود به قیمت عادی اشاره داشت. او در رابطه با کیفیت محصول ایرانی اشاره کرده که از سال ۱۸۸۲م/۱۳۰۰ق مواد مختلف در تریاک ایران آمیخته شد و شهرتش به شدت خدشه‌دار گشت. با در خطر قرار گرفتن تجارت بین‌المللی تریاک، دولت ایران نظارت بر کیفیت تریاک صادراتی را تشدید کرد اما با سست شدن نظارت دولتی (احتمالاً به دلیل آشوب بعد از قتل ناصرالدین شاه) تقلب در تریاک اوج گرفت تا جایی که هر صندوق تنها دو تا ۴ درصد مرفین داشت (طبق جدول ۷ در تریاک با کیفیت تا ۱۴ درصد مرفین وجود داشت). در نتیجه‌ی آن بیش از ۱۵۰۰ صندوق تریاک ناخالص صادر شده از ایران در انبار شرکت ساسون هنگ کنگ بدون خریدار ماند. در نتیجه‌ی عمل آمیختن صمغ، تا پایان سال ۱۸۹۸م/اواخر ۱۲۷۶ش قیمت هر من صمغ ۲.۴ تومان شده بود. با ممنوع اعلام شدن تقلب در تریاک صادره به چین قیمت هر من صمغ به ۰.۸ تومان در سال جدید کاهش پیدا کرد. اما تا میانه همان سال به ۱.۷ تومان رسید (به‌ناگا، ۱۳۹۴: ۱۳۹۲). گفته فوق نشان بر افزایش دوباره تقلب دارد. نمازی نوشت تریاک برای صدور را در قلع پیچیده، در جعبه چوبی گذاشته و رویش را پوست می‌انداختند. مقصد این جعبه‌ها بوشهر یا بندرعباس بود. نا گفته نماند که مقدار مصرف داخلی ۳۰۰۰ صندوق در سال بود (همان: ۱۹۵).

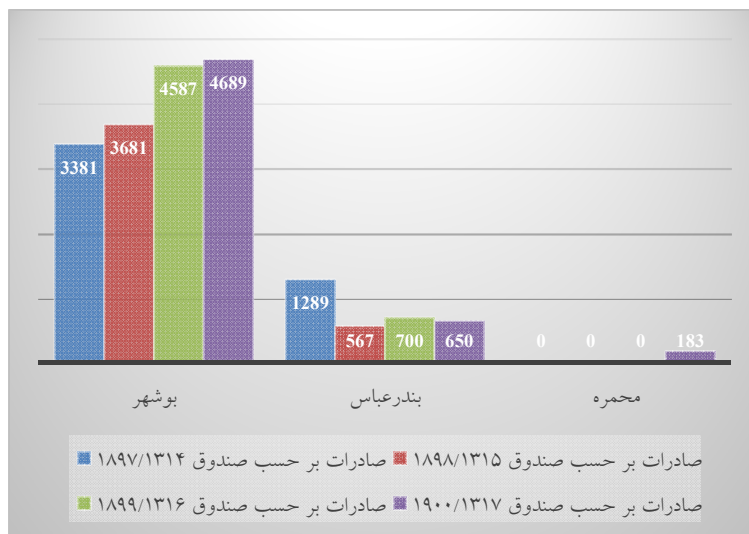
در ادامه‌ی بررسی گزارش مورد نظر باید گفت یه ناگه پرسش‌نامه‌ای را برای پنج تن/شرکت ارسال کرد که موارد زیر از آن استخراج و به دولت تایوان اطلاع داده شد که مبنی بر آنان تقلب به رسمیت شناخته شده بود، تنها بانک شاهنشاهی، شرکت زیگلر اصفهان، و شرکت بازرگانی خلیج فارس قادر به انجام عمل تجارت مستقیم بودند (یعنی همیشه بریتانیا نقش واسط را ایفا می کرد)، قیمت همیشه در نوسان بود و عثمانی منبع مناسبی برای جایگزینی ایران نبود (همان: ۱۹۲-۱۹۸). در رابطه با تقلب البته می‌دانیم از سال ۱۸۹۶م/۱۳۱۳ق تجار یزد شروع به آمیختن سقر/صمغ با تریاک کرده بودند و علی‌رغم فرمان شاه (و ترغیبات امین‌الضرب (مهدوی و افشار، ۱۳۸۰: ۴۳۷)). کماکان یزدیان این کار را انجام می‌دادند. دلیل این که چرا یزد از مرکزیت خاصی در تولید تریاک برخوردار بود و حتی امین‌الضرب را به سرمایه‌گذاری در این شهر تشویق کرد (مهدوی، ۱۳۷۹: ۱۳۴) به عقیده دهقان حسام‌پور نزدیکی این شهر به بندرعباس بوده (رنجبر، ۱۳۹۳: ۱۲۱) است. درحالی که با آنچه تابحال گفته شده از جمله ترکیب داده‌های جداول ۱، ۲ و ۳ مشخص است دلیل فوق قابل قبول نیست زیرا در درجه اول تریاک از طریق بوشهر و درجه دوم بندر لنگه صادر می‌شد درحالی که گویا یزد دومین مرکز مهم تولید و صادرات تریاک در ایران بود. قطعاً نزدیکی به راه هند و بندرعباس تأثیر گذار بودند اما به احتمال زیاد دلیل اصلی کارگاهی بودن شهر یزد بود. این امر با انجام کار ثانوی و ثالث بر تریاک در یزد مشهود بود و همین‌طور این شهر پیشینه تولیداتی مانند ابریشم را در تاریخچه خود داشت. با پیشنهادات وافر توپوکیچی و پاسخ دهندگان به سؤالات که در بالا گفته شد ارسال مأمور دیگری از سوی دولت تایوان بسیار منطقی جلوه می‌کرد. در سال ۱۹۰۰م/۱۳۱۸ق کوبوتا شیرو کارمند شرکت میتسویی احتمالاً همراه یک متخصص به نام ناکاجیما از هند به ایران سفر کرد و گزارش خود را دسامبر ۱۹۰۱م/شعبان ۱۳۱۹ق تسلیم فرمانداری تایوان کرد. وی نوشته بود: در ایران به کل صنعت تولید تریاک وجود ندارد. جز تاجر نمازی و حاج لطفعلی شیرازی که نماینده شرکت ساسون بود و هر یک سالی ۳۰۰ صندوق تریاک به عمل می‌آوردند کمتر پیش می‌آمد کسی بیش از ۵۰ صندوق تریاک در سال تولید کند. بیشتر فعالان در این حرفه ۲ تا ۳۰ صندوق در سال تولید داشتند. شمار تریاک مالان به سختی به ۵۰ تن می‌رسید. در اصفهان امین‌التجار، شرکت محمدیه و شرکت مسعودیه تولید ۳۰۰ صندوق را در سال داشتند (کوبوتا، ۱۳۹۲: ۲۰۱). در ایران نمی‌شد کیفیت ثابتی را انتظار داشت. این مهم را خود مهندس ناکاجیما آزمایش و تأیید کرد که در جدول ۶ آورده شده

صادرات تریاک ایران به ژاپن ... (سیدبنیامین کشاورز و دیگران) ۲۴۱

است. مشخصاً میزان تولید گونه با مرفین بالا بسیار کم و پاسخگوی تقاضای بازار تایوان نبود و شرکت میتسویی که مسئول خرید تریاک بود از تقلب کامل ایرانیان گله کرده بود. آنچه که از داده‌های کویوتا مشخص است آن است که فصل تریاک در خردادماه آغاز می‌شد و توسط دلالاتی که با بازار بریتانیا در ارتباط بودند به فروش می‌رسید بنابراین همیشه بازار مورد نظر که مرکزیت تجاری در شانگهای و هنگ کنگ داشت در حال تحول بود (همان: ۲۰۲-۲۱۵).

جدول ۶. کیفیت تریاک ایران در ۱۹۰۰م/۱۳۱۸ق (کویوتا، ۱۳۹۲: ۲۰۱).

گونه تریاک	درصد مرفین
بی کیفیت	۵ تا ۸
کیفیت متوسط	۸ تا ۱۰
کیفیت ممتاز	۱۰ تا ۱۴

نمودار ۲. همراه نمودار. صادرات تریاک بنادر جنوب از ۱۸۹۷ تا ۱۹۰۰م/۱۳۱۴ تا ۱۳۱۷ق. (کویوتا، ۱۳۹۲: ۲۰۲).

۵. نتیجه‌گیری

در مقاله حاضر مشخص شد آنچه گاهی با عنوان عصر طلایی تریاک یا کشت بدون سابقه خشخاش در ایران شناخته می‌شود دارای ریشه خارجی و داخلی بود. از منظر خارجی بیشتر با عملکرد اقتصادی-تجاری امپراتوری بریتانیا مرتبط بود تا دول دیگری چون چین. سود بدست آمده از فتح هندوستان منجر به سرمایه‌گذاری بیش از اندازه نظامی بریتانیا برای امر فوق شد که در آن زمان نتیجه دلخواه را به همراه نیاورد. از این رو به محصولی روی آوردند که خواهان بسیار داشت و به سرعت فروش می‌رفت، به خصوص در کشوری پر جمعیت. در واقع انتخاب چین برای صدور تریاک هندوستان یک انتخاب طبیعی و از منظر سود جویی، منطقی بود. تلاش چین برای جلوگیری از واردات تریاک تنها به دو جنگ و در نتیجه شکست خودش منتج شد که واردات تریاک را به نوعی افسار گسیخته کرد. به عبارت دیگر آن‌چنان تقاضا برای انواع تریاک و مرفین در ممالک چین، به خصوص مناطق بندری، بالا رفت که تجار معمولاً بریتانیایی را ترغیب به یافتن منابع دیگر کرد. یکی از منابع، از همان آغاز ممالک محروسه ایران بود. اما بعد داخلی، خود به دو بخش مردمی و دولتی تقسیم می‌شود. در ایران و به خصوص مناطق جنوبی چون مملکت فارس که خشخاش به سهولت عمل می‌آمد، نابرابری مالیاتی قابل توجهی نسبت به زارعان از سوی عوامل مختلف چون صاحبان آب و زمین روا می‌رفت. به طور منطقی تنها گزینه پیش رو برای کاهش فشار مالی بدون مهاجرت به شهر استفاده از زمین‌های بهاری بود، زمین‌هایی که به دستور شاه بخشیده شده بودند. بنابراین آنچه که تصور می‌رفت سود بیشتری داشته باشد در زمین بهاری کشت می‌شد. صنعت باستانی ابریشم ایران مانند بسیاری صنایع دیگر همواره در طول تاریخ رشد و سقوط داشت ولی آشوب پس از فروپاشی صفویه ضربه‌ای آن‌چنان کاری به آن زد که در عصر قاجار به افول تصاعدی خود ادامه داد و این علی‌رغم تلاش‌های مختلف دولت بود. از آنجایی که دولت باید برای کاهش یا حذف معادله منفی تجارت، محصولی با ارزش را به سرعت جایگزین ابریشم می‌کرد به تریاک روی آورد. با توجه به این امر که حکومت از شرایط سیاسی و اقتصادی جهانی و در این مورد هند و چین اطلاعی به مراتب بیش از مردم داشت انتخاب تریاک حتی منطقی‌تر جلوه می‌کرد. پس تجار غربی غالباً بریتانیایی و دولتیان ایران، کشاورزان و مالکان عموماً کم درآمد را به کشت گسترده تریاک ترغیب کردند. ترغیبی که با سود جویی مضاعف و تقلب همراه شد.

از آنجایی که مقصد تریاک ایران به طور غالب تایوان و نه بدنه اصلی چین بود، با تصرف این سرزمین توسط امپراتوری ژاپن، عمده تجارت تریاک ایران نیز به ژاپن منتقل و به سیاست‌های این کشور وابسته شد. سیاستی که به دلیل ممنوعیت تریاک در بدنه اصلی امپراتوری ژاپن در آغاز بر منع کامل استوار بود، امری که کاهش قیمت را به همراه داشت. ولی بنابر دلایل مختلف از جمله سود، این تجارت ادامه یافته و تقویت شد و همین اهمیت بالای تجارت تریاک باعث شد دستکم دو مامور ارشد تحقیقاتی ژاپن به ایران بیایند. بر اساس مطالب گفته شده مراکز تولیدی و تجاری اصفهان، یزد، شیراز، بوشهر، لنگه، بندر عباس، بمبئی، هنگ کنگ و تایپه و مسیر آن‌ها در یک نقشه (نقشه ۱) نیز به تصویر درآمده است. به عبارت دیگر هندوستان دقیقاً نقشی ترانزیتی از طریق شرکت‌های بزرگی چون ساسون و کمپانی هند شرقی که در راستای عملکرد اقتصادی فرمانداری بریتانیایی هندوستان بودند، داشت. اما به دلیل نکات منفی که دولت و معمولاً مردم ایران برای تجارت به وجود می‌آوردند روابط دو کشور به واسطه تریاک رشد نیافت اما بخاطر تریاک بود که روابط از خاموشی بیرون آمد. مسئله اینجاست که با کشف نفت خوزستان و عملکرد گسترده بریتانیا، متحد ژاپن در باب این صنعت، توکیو توجه بیشتری به ایران نشان داد. حتی در جنگ جهانی اول ناوگان ژاپن مستقیماً از ایران نفت دریافت می‌کردند و به مرور ارزش تجارت دو کشور بالا رفت (نوئی‌دا، ۱۳۹۴: ۲۶) و نهایتاً در سال ۱۹۲۹ سفارت دائمی ژاپن در تهران تاسیس شد. بر این اساس می‌توان گفت ژاپن به عنوان یک امپراتوری بزرگ صنعتی به دنبال محصولات انبوه استراتژیک بود. بر این اساس تریاک به تنهایی نمی‌توانست نظر کابینه را برای تاسیس سفارت تهران جلب کند اما این محصول برای پایه‌گذاری جنبه اقتصادی روابط دو کشور حیاتی بود.

کتاب‌نامه

- آقاجری، سید هاشم، دهقان حسام پور، مهدی و حماني، کامران. (۱۳۹۱). *علل رواج اعتیاد در جامعه‌ی عصر قاجار و آثار اجتماعی آن*. مطالعات تاریخ اسلام، سال چهارم، شماره ۱۲: ۱۱-۳۲.
- ابوت، کیق ادوارد. (۱۳۹۸). *شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار: گزارش کنسول ابوت از اقتصاد و جامعه ایران ۱۸۶۶-۱۸۴۷ م*. سید عبدالحسین رئیس السادات. تهران: امیر کبیر.
- ابن بطوطه. (۱۳۷۶). *سفرنامه ابن بطوطه*. ج ۱. محمد علی موحد. تهران: کارنامه.

اشراقی، احسان. (۱۳۷۶). اهمیت تجارت ابریشم در زمان صفویه. فصلنامه ایران شناخت. شماره ۵: ۱۳۱-۱۵۱.

اعتمادالسلطنه صنیع الدوله، محمد حسین خان مقدم و افشار، ایرج. (۱۳۷۴). چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار: المآثر و الآثار. ج ۲. ایرج افشار. تهران: اساطیر.

اوکازاکی، شوکو. (۱۳۶۵). قحطی بزرگ سال ۱۲۸۱ ایران. هاشم رجب زاده. تهران: آینده.

اووری، ریچارد. (۱۳۹۱). اطلس تاریخی قرن بیستم. حسین شهرابی. تهران: نی.

بارنز، جینا. ال. (۱۳۹۰). خاستگاه تمدن در آسیای شرقی. زهرا باستی. تهران: سمت.

بروگش، هنریش. (۱۳۶۷). سفرنامه ایلیچی پروس در ایران: سفری به دربار سلطان صاحبقران ۱۸۵۹-۱۸۶۱. جلد دوم. تهران: اطلاعات.

توحیدلو، سمیه. (۱۳۹۴). حیات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه. تهران: هرمس.

جمالزاده، محمد علی. (۱۳۶۲). گنج شایگان. تهران: کتاب تهران.

چگینی، محمد. (۱۳۹۶). روابط بازرگانی ایران و ژاپن از آغاز تا پهلوی اول. فصلنامه تاریخ روابط خارجی. سال هجدهم، شماره ۷۰: ۱۳۱-۱۶۸.

حاج میرزا حسن فسایی. (۱۳۶۷). فارسانه ناصری. منصور رستگاری فسایی. تهران: امیر کبیر.

دالمانی، هنری رنه. از خراسان تا بختیاری. (۱۳۳۵). علی محمد فره وشی. تهران: امیر کبیر.

دهقان حسام پور، مهدی؛ و ندیم، مصطفی. (۱۳۹۴). تأثیر تجاری شدن تریاک در تغییر وضعیت زمین داری و مناسبات شغلی در دوره قاجاریه. پژوهش های تاریخی. دوره ۷، شماره ۴: صص. ۳۳-۴۴.

دیولافوآ، ژان. (۱۳۹۳). از قفقاز تا پرسپولیس. محمد مجلسی. تهران: دنیای نو.

رنجبر، محمد علی؛ و دهقان حسام پور، مهدی. (۱۳۹۵). تجاری شدن تریاک در اقتصاد ایران دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ه. ق.). تاریخ اسلام و ایران. دوره ۲۶، شماره ۳۱: صص. ۶۹-۹۷.

رنجبر، محمد علی و دهقان حسام پور، مهدی. (۱۳۹۳). جایگاه تریاک در تجارت خارجی ایران در دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۳۴ ه. ق.). مطالعات تاریخ اسلام. سال ششم. شماره ۲۱: ۱۱۵-۱۳۸.

سرفراز، علی اکبر و آور زمانی، فریدون. (۱۳۹۱). سکه های ایران از آغاز تا دوران زندیه. تهران: سمت.

سعیدی نیا، حبیب الله. (۱۳۹۰). تجارت تریاک در بنادر شمالی خلیج فارس (۱۲۹۱-۱۳۴۳ ه. ق.). ۱۸۱۴-۱۹۲۴ م.). تاریخ اسلام و ایران. دوره ۲۱، شماره ۹: صص. ۹۳-۱۲۰.

سیف، احمد. (۱۳۷۳). اقتصاد ایران در سده نوزدهم. تهران: چشمه.

شاردن، ژان. (۱۳۴۵). سیاحت نامه. محمد عباسی. تهران: امیر کبیر.

صادرات تریاک ایران به ژاپن ... (سیدبنیامین کشاورز و دیگران) ۲۴۵

ئه ایچی، اینووه. (۱۳۸۱). *مناسبات ایران و ژاپن در دوره قاجار*. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا. صص ۲۷-۳۵.

عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران*. یعقوب آژند. تهران. گستره.

فصیحی، سیمین؛ و فرزی، فریده. ۱۳۹۳. *تاثیر بحران جهانی ۱۹۲۹ بر تجارت تریاک در ایران*. *تاریخ اسلام و ایران*. دوره ۲۴، شماره ۲۳: صص. ۱۴۱-۱۶۵.

فوران، جان. (۱۳۷۱). *مفهوم توسعه وابسته، کلید اقتصاد سیاسی ایران در عصر قاجار*. علی طایفی. *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*. شماره ۵۵.

فوروکاوا، نوبویشی. (۱۳۸۲). *سفرنامه فوروکاوا: عضو هیئت اجرایی نخستین سفارت ژاپن به ایران در دوره قاجار*. هاشم رجب زاده و کینچی ئه اورا. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

فوکوشیما، یاسوماسا. (۱۳۹۲). *سفرنامه ایران و قفقاز و ترکستان*. هاشم رجب زاده و کینچی ئه - اورا. تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.

فلور، ویلم. (۱۳۹۹). *کشاورزی ایران در دوره قاجار*. شهرام غلامی. تهران: علمی و فرهنگی.

کرزن، جرج. (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران*. ج ۲. وحید مازندرانی. تهران: علمی فرهنگی.

کشانی، سمیه؛ حسینی، فاطمه السادات؛ عارفی میناآباد، راهب؛ و خان محمدزاده، رقیه. (۱۳۹۴). *تجارت تریاک: بررسی تاریخ تجارت تریاک از دوره ناصری تا ۱۳۴۱*. تهران: راشدین.

کمپفر، انگلبرت. (۱۳۵۰). *سفرنامه کمپفر*. کیکاووس جهاننداری. تهران.

کوبوتا، شیرو. (۱۳۹۲). *گزارش ماموریت بررسی وضعیت کشت و صدور تریاک ایران در سفرنامه یه ناگا تیویوکیچی در ایران و آناتولی ۱۳۱۷/۱۸۹۹*: ژاپن و تجارت تریاک در پایان قرن نوزده به پیوست گزارش رسمی یه ناگا درباره تریاک ایران. هاشم رجبزاده و کینچی ئه اورا. تهران: طهوری.

کین، دونالد. (۱۳۹۷). *میجی امپراتور ژاپن و دنیای او (۱۸۵۲-۱۹۱۲)*. هاشم رجب زاده. تهران: جهان کتاب.

کینچی، ئه اورا. (۱۳۸۱). *فوروکاوا و سفرنامه ایران او*. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا. صص ۴۷-۴۸.

ماساجی، اینووه. (۱۳۹۰). *سفرنامه ایران: مسافر ژاپنی در ماوراءالنهر، ایران و قفقاز: ۱۹۰۲*. هاشم رجب زاده. تهران: طهوری.

مخبر السلطنه، مهدیقلی هدایت. (۱۳۶۸). *سفرنامه مکه*. سید محمد دبیرسیاقی. تهران: تیراژه.

مهدوی، اصغر و افشار، ایرج. (۱۳۸۰). *بیزد در اسناد امین الضرب سال های ۱۲۸۱-۱۳۲۰*. تهران: فرهنگ ایران زمین.

مهدوی، شیرین. (۱۳۷۹). زندگی‌نامه حاج محمد حسن کمپانی: امین دارالضرب. منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی حسینک لو. تهران: تاریخ ایران.

نوئی‌دابی‌شیرو. (۱۳۹۴). دیدار ایران و بین‌النهرین در پنج سفرنامه ژاپنی‌های دیدارکننده از ایران دهه ۱۹۲۰-۱۳۰۰. هاشم رجب زاده. تهران: طهوری.

وحدت‌زاد، وحید. (۱۳۸۶). طرح مسالهای پیرامون تاثیر تجارت تریاک بر روند تاریخی زوال صنعت ابریشم یزد. علوم انسانی (دانشگاه الزهرا). دوره ۱۷، شماره ۶۶: صص. ۱۷۹-۱۹۳.

ورهرام، غلامرضا. (۱۳۶۶). تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند. تهران: معین.

یوسا، میچیکو. (۱۳۹۶). دینهای ژاپنی. حسن افشار. تهران: مرکز.

یوشیدا، ماساهارو. (۱۳۷۳). سفرنامه یوشیدا ماساهارو: نخستین فرستاده ژاپن به ایران دوره قاجار ۱۲۹۷-۹۱ ه.ق. هاشم رجب زاده و کینجی ئەاورا. تهران: موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

یه‌ناگا، تویوکیچی. (۱۳۹۲). سفرنامه یه‌ناگا تویوکیچی در ایران و آناتولی ۱۳۱۷/۱۸۹۹: ژاپن و تجارت تریاک در پایان قرن نوزده به پیوست گزارش رسمی یه‌ناگا درباره تریاک ایران و گزارش سفر و ماموریت کویوتاشیروء در ایران. هاشم رجب‌زاده و کینجی ئەاورا. تهران: طهوری.

Farmanfarma, Roxane. (2008). *war & peace in Qajar Persia: implications past and present*. London: Routledge and international Qajar studies association.

Martin, Vanessa. (2005). *the Qajar pact: bargaining, protest and state in nineteenth century Persia*. London: Tauris.